

HAKEMLİ MAKALE

IRAK ANAYASA HUKUKUNDA ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİNİN YARGISAL DENETİMİ*

Anaam Mahdi Jaber KHAFAJA **

ÖZET

Irak'ta Federal Yüksek Mahkemenin görevlerinden biri de anayasaya uygunluk denetimi yapmaktır. Federal Yüksek Mahkeme, hem temyiz mahkemesi hem de anayasa mahkemesi konumundadır. Bu mahkeme, kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek suretiyle anayasanın üstünlüğü ilkesini gerçekleştirir. Ancak Irak Anayasası, anayasa değişikliklerinin yargısal denetimine ilişkin herhangi bir hüküm içermemektedir. Bu durumda Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olup olmadığı sorusu cevaplandırılması gereken önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Irak'ta 2005 Anayasası yürürlüğe girdiği tarihten bugüne kadar hiç değiştirilmediği için Federal Yüksek Mahkemenin konuya ilişkin bir kararı da yoktur. İşte bu makalede karşılaştırmalı hukuktan da yararlanılarak Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olup olmadığı, denetim yetkisinin bulunduğu kabul edilir ise, denetim yetkisinin şekil denetiminin yanı sıra esas denetimini de içerip içermediği sorularına cevap aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *2005 Irak Anayasası, Anayasa Değişikliklerinin Denetimi, Federal Yüksek Mahkeme.*

---

* Bu makale, doktora tezinden üretilmiştir.

** Süleyman Demirel Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi. (Makale Gönderim Tarihleri: 10.12.2018-11.12.2018/Makale Kabul Tarihleri: 12.12.2018-13.12.2018)

*JUDICIAL REVIEW OF CONSTITUTIONAL AMENDMENTS IN THE
CONSTITUTIONAL LAW OF IRAQ*

ABSTRACT

One of the duties of the Federal Supreme Court in Iraq is the constitutionality check. The Federal Supreme Court is both a court of appeal and a constitutional court. This court performs the principle of the rule of the constitution by overseeing the constitutionality of the laws. However, the Constitution of Iraq does not include any regulation on judicial review of constitutional amendments. In this case, the question of whether the Federal Supreme Court has the power to monitor constitutional amendments is an important problem that needs to be answered. Since the Constitution of 2005 in Iraq has never changed since the date of its entry into force, the Federal Supreme Court has no decision. In this article, the question of whether the Supreme Supreme Court has the power to control the constitutional amendments and if the supervisory authority includes the form supervision as well as its main control is sought.

Key Words: The Constitution of 2005, Judicial Review of Constitutional Amendments, Federal Supreme Court.

I. GİRİŞ

Anayasalar, devletin kuruluş ve işleyişini düzenleyen ve temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan toplumsal sözleşmelerdir. Bu yüzden de, anayasalarda iki temel bölüm bulunur. Bu bölümlerden birisi, bireyin hak ve hürriyetlerini tanımlar; diğeri de, bu hak ve hürriyetleri koruyup güvence altına alacak olan devlet aygıtının temel çerçevesini çizer.

Bir devletin anayasasını yapma veya değiştirme, başka bir deyimle o devletin temel siyasal yapısını belirleme iktidarına, kurucu iktidar veya kuruculuk fonksiyonu adı verilir. Bir devletin hukuksal yapısının temelini oluşturan, ulus adına yetki kullanacak anayasal organları, yetkilerin sınırlarını ve birbirleriyle olan ilişkilerini belirleyen, hak ve özgürlükleri düzenleyen anayasayı yapma veya değiştirme işlevi asli ve tali kurucu iktidar işlevidir. Asli kurucu iktidar ülkenin siyasal rejiminde çeşitli etkenlere dayalı olarak ortaya çıkan kesintilerin ürettiği ve ortaya çıkış biçimi itibarıyla hukuksal çerçeve dışında yer alan, yeni hukuksal düzenin temel esaslarının ne olacağını belirleyen anayasa koyucu iradedir.¹

Anayasa yapmak çok sık rastlanan bir durum değildir. Anayasacılık tarihine bakıldığında genellikle özel birtakım şartların ortaya çıkması halinde anayasa yapımına gidildiği görülmektedir. İlk defa veya yeni baştan anayasa yapılmasına yol açan birçok neden bulunmaktadır. Bugüne kadar ki uygulamalara bakıldığında ilk defa veya yeni baştan anayasa yapımının arkasında çoğunlukla bağımsızlığın kazanılması, rejim değişikliği veya savaş yenilgisinden sonra devleti yeniden inşa etme nedeninin yattığı gözlemlenmektedir. Ancak bu durum yeni bir anayasanın sadece bu gibi istisnai durumlarda yapılabileceği anlamına gelmemektedir.² Zira bazen toplumlar herhangi bir olağandışı olay veya siyasal sistemde bir kesinti

¹ AYM, E. 2008/16, K. 2008/116, 05.06.2018.

² Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2005, s. 18-19.

olmadan da yeni bir anayasa yapmak isteyebilirler. Nitekim birçok Avrupa ülkesi, olağan dönemlerde yeni anayasalarını kabul etmişlerdir. Özbudun'un da belirttiği gibi, birçok Avrupa ülkesinde yeni anayasalar veya radikal anayasa değişiklikleri, milli kriz dönemlerinde değil, normal siyaset dönemlerinde yapılmıştır.³

Tali kurucu iktidar, anayasayı değiştirme iktidardır. Tali kurucu iktidar, bir ülkenin anayasasını, yine o anayasada belirlenmiş usullere uymak suretiyle değiştirir. Burada her şeyden önce, bir anayasanın tümünden yeniden yaratılması değil, mevcut bir anayasanın bazı hükümlerinin değiştirilmesi söz konusudur. Üstelik bu değişiklikler, mevcut anayasanın anayasa değişiklikleri için öngördüğü usullere uygun olarak yapılır ve hukuki geçerliliğini bu uygunluktan alır. Bu anlamda tali kurucu iktidar, hukuken sınırlı bir iktidardır. Diğer bir deyimle, asli kurucu iktidarın hukuk dışı bir olay olmasına karşılık, tali kuruculuk tamamen hukuki bir fonksiyondur.⁴ Hukukidir çünkü ortada mevcut bir anayasa olduğundan ve tali kurucu iktidar yürürlükteki bu anayasaya göre hareket etmesi gerektiğinden hukuk boşluğundan söz edilemez. Tali kurucu iktidar, atacağı her adımda anayasada öngörülen şartlara uygun hareket etmelidir. Diğer taraftan tali kurucu iktidar sınırlı bir iktidardır. Tali kurucu iktidar, ortada hukuk boşluğu olmadığından kendini sınırlayan anayasa hükümlerine riayet etmelidir. Asli kurucu iktidarın aksine tali kurucu iktidar anayasa uygun olmak kaydıyla mevcut anayasada düzenlemeler yapabilir. Anayasanın kendisine tanımış olduğu yetki kapsamının dışına çıkmamalıdır. Tali kurucu iktidarın mevcut anayasayı nasıl değiştireceği, bunun usul ve esasları her devletin anayasasında düzenlenmiştir ve bu konuda ortak bir uygulama bulunmayıp farklı düzenlemeler söz konusudur.

---

³ Ergun Özbudun, *Anayasalılık ve Demokrasi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 31.

⁴ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku, Gözden Geçirilmiş 17. Baskı, Yetkin Yayınları*, Ankara-2017, s. 168; Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, Cilt 1*, Ekin Yayınevi, Haziran 2011, s. 339-340.

Hemen bütün yazılı anayasalar, değiştirilmelerine ilişkin usulleri kendileri belirlemişlerdir. Gene hemen her yazılı anayasa, anayasa hükümlerinin değiştirilmesini adi kanunların kabul veya değiştirilmelerindeki usullerden daha farklı ve daha güçleştirici birtakım kurallara bağlamıştır. Teorik olarak, tali kurucu iktidar yoluyla, anayasanın –varsa değiştirilemeyecek maddeleri hariç– bütün maddeleri değiştirilebilir. Ancak bu teorik olarak mümkün olmasına rağmen, uygulamada genellikle tali kurucu iktidar yoluyla anayasanın bir veya birkaç maddesi veya 20-30 maddesi değiştirilir. O hâlde “anayasa değişikliği” veya “anayasayı değiştirme” ifadelerinden çoğunlukla anayasanın bir veya birkaç maddesinin değiştirilmesi anlaşılır.

Her hukukî kurum gibi anayasalar da ebedi, kutsal, değişmez metinler değildir. Anayasaları tarih içinde bir kez saptayıp onlara değişmezlik tanımak onları fosilleştirmek olur. Şu halde anayasalar da değişecektir. Değişmelidir de. Bir kere, anayasa ile sosyal gerçeklik arasında doğal bir açıklık vardır. Zira sosyal gerçeklik dinamik, anayasa kuralları ise statik niteliktedir. Sosyal yaşam öyle bir hızla değişmektedir ki, anayasaların bu değişime ayak uydurabilmeleri için değiştirilmeleri gerekmektedir. İkinci olarak, Jefferson’un “yeni kuşaklar teorisi”ne göre, eski kuşakların iradesi yeni kuşakları bağlamaz. Zira dünya nimetlerinden ölümler değil, yaşayanlar yararlanabilir. O halde yeni kuşakların, önceki kuşakların yaptığı anayasaları değiştirebilmeleri gerekir. Üçüncü olarak, anayasa yapılması bir bakıma geleceğin planlanması anlamına gelir. Ne var ki, günümüzde, geleceğin uzun vadeli ve derinlemesine planlanmasının imkânsız olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bu nedenle bir planlama belge si olarak anayasaların da başarısızlığa uğraması ihtimali hayli fazladır. Nihayet anayasanın hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğinin hükme bağlanmasının herhangi bir değeri yoktur. Çünkü bir anayasa zorunluluk ortaya çıkınca şu ya da bu şekilde değişmeye mahkûmdur. Bu değişikliğin hukukî yollarla olması yasaklanırsa, devrim gibi, hükümet darbesi gibi hukuk-dışı yollarla olması

kaçınılmazdır. Bu argümanlar bize tali kurucu iktidarın gerekli olduğunu açıkça göstermektedir.

Anayasa yapma yetkisi salt siyasi bir yetki iken, anayasayı değiştirme yetkisi ise, sadece siyasi değil, aynı zamanda hukuki niteliği olan bir yetkidir.⁵ Anayasa değişiklikleri, anayasanın öngördüğü organ tarafından, yine anayasanın belirlediği usul ve şartlara uyarak yürürlükteki anayasanın bazı hükümlerinin değiştirilmesi veya anayasaya yeni hükümler eklenmesidir. Dolayısıyla anayasayı değiştiren tali kurucu iktidar hukuki ve sınırlı bir iktidardır. Ancak bu noktada karşımıza şu sorular çıkmaktadır: Acaba anayasa değişiklikleri veya daha teknik bir deyimle anayasa değişikliği kanunları anayasa mahkemeleri tarafından denetlenebilir mi? Denetlenebilirse, yapılacak denetim şekil denetimiyle mi sınırlıdır, yoksa esas denetimi de mümkün müdür? Bu sorulara cevap aranırken kuşkusuz öncelikle ilgili devletin anayasasına bakmak gerekir. Keza anayasa değişikliklerinin denetlenip denetlenemeyeceği sorununa mantıki açıdan da bakmak gerekir.

Irak'ta Federal Yüksek Mahkemenin görevlerinden biri de anayasaya uygunluk denetimi yapmaktır. Federal Yüksek Mahkeme, kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek suretiyle anayasanın üstünlüğü ilkesini gerçekleştirir. Ancak Irak Anayasası, anayasa değişikliklerinin yargısal denetimine ilişkin herhangi bir düzenleme içermemektedir. Bu durumda Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olup olmadığı sorusu cevaplandırılması gereken önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Irak'ta 2005 Anayasası yürürlüğe girdiği tarihten bugüne kadar hiç değiştirilmediği için Federal Yüksek Mahkemenin konuya ilişkin bir kararı da yoktur.

İşte bu makalede karşılaştırmalı hukuktan da yararlanılarak Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olup olmadığı,

---

⁵ Cem Eroğul, *Anayasayı Değiştirme Sorunu*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974, s. 1.

denetim yetkisi var ise, denetim yetkisinin şekil denetiminin yanı sıra esas denetimini de içerip içermediği sorularına cevap aranmaktadır. Ancak önce Federal Yüksek Mahkemenin kuruluşuna ve anayasa mahkemesi olarak yerine getirdiği anayasaya uygunluk denetimi görevine değinilecektir.

II. ANAYASA MAHKEMESİ OLARAK FEDERAL YÜKSEK MAHKEME

A-Mahkemenin Oluşumu

Yargı organı ile ilgili düzenlemeler Irak Anayasasının 87 ve devamı maddelerinde yer almaktadır. Anayasanın 87. maddesine göre, “*Yargı organı bağımsızdır. Bu görevi çeşitli tür ve derecelerde mahkemeler yürütür ve kararlarını yasalara uygun verirler.*” Anayasanın 88. maddesi ise, yargı bağımsızlığını düzenlemektedir. Buna göre, “*Yargıçlar bağımsızdırlar. Yasalar haricinde hiç kimsenin yargı üzerinde otoritesi yoktur. Hiçbir makam yargı veya adalet mekanizmasının işlerine müdahale edemez.*” Anayasanın 89. maddesine göre, “*Federal yargı organı, Yüksek Yargı Kurulu, Federal Yüksek Mahkeme ve Federal Temyiz Mahkemesi (Yargıtay) ile Savcılık Teşkilatı, Yargı Denetim Kurulu ve yasayla düzenlenen diğer federal mahkemelerden oluşur.*”

Görüldüğü üzere Anayasanın 89. maddesi, Federal Yüksek Mahkemenin Federal yargı organının bir parçası olduğunu öngörmüştür. Irak Anayasası, diğer konular gibi, Federal Yüksek Mahkeme ile ilgili hususları çok ayrıntılı bir şekilde düzenlemiş değildir. Anayasanın 92. maddesinin 1. fıkrasında, Federal Yüksek Mahkeme'nin mali ve idari bakımdan bağımsız bir yargı kurumu olduğu ifade edilmektedir. 92. maddenin 2. fıkrası ise, Federal Yüksek Mahkeme'nin, belirli sayıda yargıç, İslam fıkhı ve hukuk uzmanlarından oluşacağını belirtmekte, üye sayısı, üyelerin seçim usulü ve mahkemenin işleyişinin kanunla düzenleneceğini

öngörmektedir. Söz konusu kanun Millet Meclisi tarafından basit çoğunlukla değil, nitelikli bir çoğunlukla, yani üye sayısının üçte iki çoğunluğu ile çıkartılabilecektir.

Mahkeme üye sayısının Anayasada açıkça öngörülmemesi, doktrinde haklı olarak eleştirilmiştir. Mahkeme üye sayısının Anayasada belirlenmemiş olması nedeniyle, yasa koyucu tarafından herhangi bir sebep göstermeksizin yasa ile değiştirilebilmesinin önu açıktır.

2005 tarih ve 30 sayılı Federal Yüksek Mahkeme Kanunu'nun 3. maddesine göre, *"Federal Yüksek Mahkeme, sekiz üye ve bir başkandan oluşur. Bunların atanmaları ise, Yüksek Yargı Kurulu'nun bölgelerin Yargı Kurulları'yla görüşerek gösterdiği adayların Başkanlık Konseyi tarafından yapılır. Bu atamalar da Geçiş Dönemi İçin Irak Devleti Yönetimi Kanunu'nun 44. maddesinin h fıkrasına göre yapılmaktadır"*.

Dolayısıyla, yeni anayasada bu mahkemenin kuruluşu Geçiş Dönemi İçin Irak Devleti Yönetimi Kanunu'na göre daha farklıdır. Çünkü yeni anayasaya göre mahkeme üç yargıç "hâkim", üç İslam fakihi ve üç hukuk uzmanından oluşmaktadır. Yani 2005 Anayasası Geçiş Dönemi İçin Irak Devleti Yönetimi Kanunu'ndaki gibi bu mahkemenin sadece yargıçlardan oluşmasına değinmemiştir. İşte bu yöntem Irak'ın siyasi, sosyal ve ekonomik şartlarını göz önüne almaktadır ve ayrıca bu yöntem birçok devletin uyguladığı bir yöntemdir⁶.

Federal Yüksek Mahkemesi'nin oluşumunu düzenleyen 92. madde, sadece Mahkeme'nin belirli sayıda yargıç, İslam fakihi ve hukuk uzmanından oluşumuna değinmiştir. Bu maddede, Federal Yüksek Mahkeme üyesi olmak için bulunması gereken nitelikler belirtilmemiştir. Oysa Anayasa Mahkemesi niteliğinde olan bir yüksek mahkemeye üye atanabilmenin belirli koşulları olması gerektiği gibi, bunların doğrudan Anayasada öngörülmesi de gerekirdi. Ne var ki, Anayasada üye

⁶ HARB Tarık, EL Düstur Eliraki 2005 Fi Buhus ve Makalat, 1. Baskı, Bağdat 2007, s. 282.

sayısı belirtilmediği gibi, üyelerde bulunması gereken nitelikler, üç farklı gruptan gelen üyelerin sayısı veya oranı, İslam fıkhı ve hukuk uzmanlarının hangi özelliklere haiz olması gerektiği gibi birçok husus düzenlenmemiştir. Anayasanın üyelerde bulunması gereken nitelikleri düzenlememiş olması, mahkeme için uygun olmayan kişilerin atanmasına yol açabileceği için sakıncalıdır. Bu konuda bir boşluğun bulunduğu söylenebilir. Bu boşluğu gidermek için; İslam fıkhı uzmanlarının sayısının hukuk uzmanları sayısından fazla olmamak şartıyla mahkeme üyelerinin doktora veya yüksek lisans diplomasına sahip olmaları ve yargı alanında en az 10 yıl görev yapmış olmaları gibi koşullar getirilebilir.

B. Mahkemenin Çalışma Usulü ve Hâkimlerin Görev Süresi

2005 tarih ve 30 sayılı Federal Yüksek Mahkemesi Kanunu'nun 5. maddesinin 1. fıkrası, mahkemenin çalışma ve oylama usulünü düzenlemiştir. Buna göre;

1. Toplantı gününden yeterli bir süre önce Mahkeme başkanı diğer üyeleri toplantıya davet eder ve bu davet olmadan mahkeme üyeleri toplanamaz. Yeterli sürenin ne kadar olduğuna dair takdir hakkı da mahkeme başkanına aittir. Üyelerin çalışma konusundan haberdar olmaları için mahkeme başkanı davet kâğıdıyla birlikte çalışma programını ve ek belgelerini gönderir.

2. Üyelerin hepsi gelmedikçe mahkeme toplanamaz. Çünkü mahkeme toplantısının yetersayısı, üyelerin hepsinin gelmesiyle tamamlanır. Bunun dışında hiçbir toplantı yapılamaz. Kararlar ve hükümler basit çoğunlukla alınır. Fakat federal hükümetin taraf olduğu davalarda kararlar ve hükümler üçte iki oy çoğunluğuyla alınır.⁷

---

⁷ NACİ Mekki, EL Mahkeme Ellittihadiye Elulya Fi El Irak, Dar Elziya Yayınevi, 1.Baskı, Necef 2007, s.72.

Hâkimlerin görev süresine gelecek olursak, 2005 yılında çıkarılan 30 sayılı Federal Yüksek Mahkemesi Kanunu'nun 6. maddesinin 3. fıkrasına göre, "*Kendi istekleriyle görevi terk etmedikçe Federal Yüksek Mahkeme başkanı ve üyeleri süre sınırı olmaksızın ömür boyu göreve devam ederler*". Dolayısıyla hâkimin, görevinin sona ermesi isteği başkanlık heyetinin onaylamasına bağlıdır. Fakat hâkimin yüz kızartıcı bir suç işlemesi, yolsuzlukta bulunması veya istifa isteğinin başkanlık heyeti tarafından kabul olması halinde görevi sona erer.⁸

Federal Yüksek Mahkemesi Kanunu'nun 8. maddesinin 1. fıkrası, "*mahkemenin yönetilmesini, mahkeme başkanına devretmiştir. Mahkeme başkanına bu maddeye istinaden; memurları atama, memurların işlerini yönetme ve yetkisinin bir kısmını mahkemenin bir üyesine devretme yetkisi verilmiştir*".

Şunu da unutmayalım ki Federal Yüksek Mahkeme Kanunu'nun 5. maddesinin 2. fıkrası, kamu düzeni ve genel çıkarın gereği olan mahkemenin gizli yapılması dışında bütün duruşmaların aleni bir şekilde yapılmasını öngörmüştür.

C - Federal Yüksek Mahkemenin Görev ve Yetkileri

2005 Irak Anayasası'nın 93. maddesinde Federal Yüksek Mahkeme'nin görev ve yetkileri belirtilmiştir. Buna göre,

"Federal Yüksek Mahkeme aşağıdaki yetkileri kullanır:

- 1. Yürürlükte bulunan yasa ve nizamnamelerin anayasaya uygunluğunu denetler.*
- 2. Anayasadaki hükümlerin yorumunu yapar.*
- 3. Federal yasaların ve federal otorite tarafından uygulamaya konulan karar, yönetmelik, talimat ve emirlerin uygulanmasından kaynaklanan sorunları*

---

⁸ NACİ Mekki, a.g.e, s. 73.

hükme bağlar. Bakanlar Kurulu, ilgili kişiler ve başkalarının mahkemeye direkt olarak itiraz hakkı yasal güvence altındadır.

4. *Federal Hükümet ile bölgesel hükümetler, vilayetler, belediyeler ve yerel idareler arasındaki anlaşmazlıkları hükme bağlar.*
5. *Bölgesel Hükümetler veya vilayetler arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları hükme bağlar.*
6. *Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanlara yöneltilen suçlamaları karara bağlar. Bu husus bir yasayla düzenlenir.*
7. *Millet Meclisi için yapılan genel seçimlerin sonuçlarını onaylar.*
8. a) *Federal yargı ile bölgelerin ve bir bölgeye dâhil olmayan vilayetlerin yargı organları arasında görev alanları konusunda ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları karara bağlamak,*
b) *Bölgeler ve bir bölgeye dâhil olmayan vilayetlerin yargı organları arasında görev alanları konusunda ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları karara bağlamak.”*

Görüldüğü üzere, Federal Yüksek Mahkemenin temel görevi anayasaya uygunluk denetimi yapmak ve anayasa hükümlerini yorumlamaktır. Bundan başka yetki uyuşmazlıklarını çözmek, devlet organları arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlamak, Yüce Divan sıfatıyla yargılama yapmak ve parlamento seçim sonuçlarını onaylamak gibi görevleri de bulunmaktadır. Bahsi geçen bu görevlerin yanında anayasanın diğer maddeleriyle veya Anayasaya istinaden çıkarılan kanunlarla Federal Yüksek Mahkeme'ye verilmiş başkaca görevler de vardır. Örneğin Anayasanın 52. Maddesine göre, milletvekili seçilme yeterliliğinin bulunup bulunmadığı konusunda nihai kararı Federal Yüksek Mahkeme verir. Söz konusu madde hükmü şöyledir:

“1. Millet Meclisi, milletvekili seçilen üyelerin gerekli şartları taşımadığı yönünde alınan itirazları dilekçe alındıktan sonraki 30 gün içerisinde karara bağlar. Karar, üye sayısının üçte ikisi çoğunluğuyla alınır.

2. Meclis’in aldığı kararı takip eden 30 gün içerisinde Federal Yüksek Mahkeme’ye itiraz edilebilir.”

Keza 2006 yılında kabul edilen 20 sayılı Vatandaşlık Kanunu’nun 20. maddesi, istekleri reddedilen İçişleri Bakanı’na ve vatandaşlığa geçen kişiye, idari yargıya başvurma hakkı vermiştir. Bu konuyla ilgili idari mahkemenin verdiği karara karşı Federal Yüksek Mahkemede temyiz yoluyla itiraz edilebilmektedir.⁹

II. ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİNİN YARGISAL DENETİMİ

A. 2005 Irak Anayasasına Göre Anayasaya Uygunluk Denetimi

2005 Irak Anayasası, anayasaya uygunluk denetimi konusunda “Avrupa modeli” anayasa yargısı sistemini, yani “özel mahkeme sistemi”ni benimsemiş ve Federal Yüksek Mahkeme adını taşıyan bir anayasa mahkemesi kurmuştur.

1. Denetime Tabi Normlar

Yukarıda Federal Yüksek Mahkemenin görev ve yetkileri açıklanırken ifade edildiği üzere, Federal Yüksek Mahkemenin en başta gelen görevi, anayasaya uygunluk denetimi yapmaktır. Anayasanın 93. maddesine göre, Federal Yüksek Mahkeme, kanunların ve nizamnamelerin anayasaya uygunluğunu denetler. Görüldüğü üzere Irak Anayasası, anayasaya uygunluk denetimine tabi normların kapsamını oldukça dar tutmuştur. Anayasa, yalnızca kanunlar ve nizamnamelerden bahsetmektedir. Bu durumda Federal Yüksek Mahkeme, sadece

---

⁹ NACİ Mekki, a.g.e, s.80- 81.

yürürlükte bulunan kanunların ve nizamnamelerin Anayasaya uygun olup olmadığını denetleyebilecektir.

Yürürlükte olan kanunların tümü denetime tabidir. Geçmiş dönemde Geçici Koalisyon Yönetimi veya Devrim Komuta Meclisi tarafından çıkarılan ve yürürlükte olan kanunlar da denetime tabidir.

Irak Anayasası, anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminin yapılabileceği konusunda herhangi bir hüküm içermemektedir. Keza bölgesel anayasaların ve kanunların federal anayasaya uygunluğunun veya bölgesel yönetimlerin çıkardığı kanunların bölgesel anayasaya uygunluğunun denetimi konularında da bir hüküm yoktur. Federal sistemlerde federal hukukun üstünlüğü ilkesi geçerlidir. Nitekim federal devletlerde federal hukukun üstünlüğünü sağlamak üzere Federal Yüksek Mahkemeler federe devletlerin anayasa ve kanunlarının federal anayasaya uygunluğunu denetler. Ne var ki, Irak Anayasası, federasyonla ilgili birçok konuyu düzenlemediği gibi, bu konuyu da ihmal etmiştir. Düzenlenmemesi federal anayasanın eksik olduğunun bir göstergesidir.

Federal Yüksek Mahkemenin denetimine tabi normlardan ikincisi, nizamnamelerdir. Nizamnameler, idarenin düzenleyici işlemlerinden biridir ve kanunların uygulanmasını sağlamak amacıyla çıkarılır. Irak Anayasasının 80. maddesinin üçüncü fıkrasına göre, Bakanlar Kurulu, kanunların uygulanmasını sağlamak üzere nizamnameler çıkarabilir. Bakanlar Kurulunun çıkardığı nizamnamelerin anayasaya uygun olması gerekir. Aksi halde Federal Yüksek Mahkeme tarafından iptal edilebilecektir.¹⁰

---

¹⁰AL-SAEDI Haitham Muhi Radhi, Irak Federal Yüksek Mahkemesi, Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s.51.

2. Denetim Yolları

a) Defi Yolu

Irak hukukunda anayasaya uygunluk denetimi yollarından birincisi itiraz yolu ya da defi yolu olarak da adlandırılan somut norm denetimi yoludur. Defi yoluyla bir kanunun anayasaya aykırı olduğu iddiasıyla Federal Yüksek Mahkemeye başvurulabilir. Bir mahkeme, belli bir davaya baktığı sırada anayasallığından şüphelendiği bir yasayı, davacı ve davalıya bildirmeden Federal Yüksek Mahkemeye gönderebilir. Federal Yüksek Mahkeme İçtüzüğü'nün 3. Maddesine göre, *“Bir mahkeme, herhangi bir dava hakkında karar vermek için uygulamak istediği bir kanun, karar ve talimatın anayasallığından şüphelenip Anayasa Mahkemesi'ne gönderebilir. Böyle durumlarda mahkemeden kayıt ücreti alınmaz”*¹¹.

Bu maddeden anlaşılıyor ki bütün mahkemelere, baktıkları dava ile ilgili uygulamak istedikleri herhangi bir karar veya kanunun anayasallığından şüpheleri olursa onu yazılı bir taleple bildirip sebebini de belirterek Federal Yüksek Mahkeme'ye gönderebilme yetkisi verilmiştir. Federal Yüksek Mahkeme İçtüzüğünde geçen “mahkeme” ifadesi genel bir ifade olduğundan her derecedeki tüm mahkeme türlerini kapsar. Dolayısıyla bir davaya bakan mahkeme ister ilk derece isterse istinaf ya da temyiz mahkemesi olsun, defi yoluna başvurabilir. Ayrıca ilgili mahkemenin gönderdiği yazılı talep kayıt ücretinden muaf tutulmuştur. Defi yoluna başvuran mahkeme, Anayasaya aykırı olduğunu düşündüğü kanun maddesini açıkça belirtmek ve Anayasaya aykırılık gerekçesini göstermek zorundadır. Böylece mahkeme, ilgili kanun veya kararı anayasaya aykırı görerek iptaline karar veremez, sadece Federal Yüksek Mahkeme'ye gönderir.

---

¹¹ 2005 yılı 1 sayılı Federal Yüksek Mahkeme İçtüzüğü için bkz. Elvakai Elirakiye (Irak Resmi Gazetesi), S: 3997, 2005, s.5.

Federal Yüksek Mahkeme ise, kararın veya kanunun anayasallığının doğru olup olmadığına baktıktan sonra kararını verir. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır ki kanunun iptali gerekirse, bu kararı sadece Federal Yüksek Mahkeme verebilir, başka bir mahkeme bu kararı verme yetkisine sahip değildir. Çünkü Anayasa'nın 94. maddesinde bu yetki sadece Federal Yüksek Mahkeme'ye verilmiştir.¹²

Bir davada taraflardan herhangi birisi herhangi bir mahkemeye gidip açtığı davada kendisine uygulanmak istenilen bir karar veya kanunun anayasallığının olmadığını ileri sürdüğünde, Mahkeme kendisinden bu konu ile ilgili bir davayı açmasını ister. Açılan dava, ilk önce ilgili mahkeme tarafından gözden geçirilip incelendikten sonra, davada sunulan belgeler ile birlikte Federal Yüksek Mahkeme'ye gönderilir ve anayasallığının olup olmadığına karar verilmesi istenir. İlgili mahkemenin bu talebi, Federal Yüksek Mahkeme İçtüzüğü'nün 4. maddesine istinaden yapılır. Söz konusu hüküm şöyledir: *"Herhangi bir mahkeme bir karar veya bir yasanın anayasallığının olup olmadığından emin olmak isterse, kendisine gelip bu kararın anayasallığının olmadığını ileri süren davacıdan resmî bir dava açmasını ister. İlgili mahkeme kayıt ücretini alarak davacının talebini değerlendirir; uygun bulursa bütün belgeleriyle birlikte Federal Yüksek Mahkeme'ye gönderir ve ilgili hükmün anayasaya uygun olup olmadığına dair bir karar vermesini ister ve asli davanın karara bağlanmasını erteler. Ancak mahkemede açılan davanın reddedilmesi halinde mahkemenin kararına Federal Yüksek Mahkemesi'nde itiraz edilebilir."*¹³

Bu metinde davacı için açacağı davayla ilgili bir süreç belirlenmemiştir. Oysa sürecin belirlenmesi çok önemlidir. Çünkü bu sürece aykırı bir iş yapılamaz. Ayrınca

---

¹²Irak'ın 2005 Anayasası'nın 94. Maddesine göre *"Federal Yüksek Mahkeme kararları kesindir ve bütün diğer organlar için bağlayıcıdır"*.

¹³ 2005 yılı 1 sayılı Yüksek Federal Mahkemesi'nin iç tüzüğü'nün 4. maddesi, Elvakai Elirakiye "Irak'ın Resmi Gazetesi", S: 3997, 02.05.2005, s. 5.

bu süreç davacının ciddi olup olmadığını araştıran mahkeme için de fayda sağlar. Defi yolunun işletilebilmesi için davanın taraflarından birinin ileri sürdüğü anayasaya aykırılık iddiasının davaya bakan mahkeme tarafından ciddi bulunması gerekir. Eğer davaya bakan mahkeme, “davanın boş yere açılmadığı ve davayı sürüncemede bırakma niyetinin bulunmadığı” kanaatine varır ise, ayrıca ileri sürülen anayasaya aykırılık iddiası savunulabilir nitelikte ise, anayasaya aykırılık iddiasını ciddi bularak Federal Yüksek Mahkemeye başvuracaktır.¹⁴ Burada zamanının belirlenmemesi, kanun için bir eksiklik sayılır ve dolayısıyla da bu eksikliğin giderilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir¹⁵.

Bununla birlikte mahkeme, baktığı asıl dava hakkında karar vermeyi Federal Yüksek Mahkeme'nin kararı çıkana kadar erteler. Çünkü davaya bakan mahkemenin karar verebilmesi, Federal Yüksek Mahkemenin o davada uygulanacak kanun hükmünün anayasaya uygun olup olmadığı hakkında vereceği karara bağlıdır. Uygulanan bu karar 1969 yılı 83 sayılı Medeni Duruşmalar Kanunu'nun 83. maddesinin 1. fıkrasına istinaden yapılır. Fıkraya göre: “Mahkeme, bir dava hakkında karar vermek istediğinde vereceği karar bir başka karar neticesine bağlı ise, ilgili davada alacağı kararı erteler, diğer kararın sonucunu bekler ve ona göre kararını verir. İlgili kararın sonucu geldiğinde mahkeme davaya ertelediği yerden tekrar bakar ve kesin kararını verir.”¹⁶ Söz konusu karara Temyiz Mahkemesi'nde itiraz edilebilir.”

¹⁴ ELZAMİLİ Sacid Muhammed, Elrikabe Ala Düstüriyet Elkavanin Fi Elirak Fi Zil Düsür Am 2005 Eldaim, Mukayeseli Kanun Dergisi'nde yazılan bir makale, Bağdat, Yıl 2009, S: 58, s.144.

¹⁵ NACİ Mekki, a. g. e, s. 56.

¹⁶ELZAMİLİ Sacid Muhammed, a. g. m, s.139–140.

b) İptal Davası

Anayasaya uygulama denetimini sağlayan yollardan ikincisi iptal davası yoludur. İptal davası yolu, Federal Yüksek Mahkeme İçtüzüğü'nün 5. Maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre, *“Resmî kurumlardan biri; başka bir merci ile belli bir kanun, karar, talimat, emir yüzünden yaşadığı anlaşmazlığın çözülmesini isterse, bu isteği belge içerikli bir davayla Federal Yüksek Mahkemesi'ne gönderir. Ancak istek gönderilirken onunla birlikte başvuruda bulunan ilgili kurumun bağlı olduğu bakanlığın bakanı tarafından imzalanan resmî bir yazının gönderilmesi de gerekir”*.

Bu maddede resmî kurumla diğer bir taraf “resmi ya da resmi olmayan” arasında yaşanan anlaşmazlıklardan söz edilmiştir. Dolayısıyla diğer tarafın resmi bir merci olması şartı aranmamıştır.¹⁷ Taraflardan biri bakanlığa bağlı resmi bir kurum ise ilgili bakan tarafından imzalanan resmi bir yazının gönderilmesi gerekir. Tarafın bakanlığa bağlı olmayan bir kurum olması halinde de ilgili kurumun başkanı tarafından imzalanan resmi bir yazının gönderilmesi gerekmektedir. İşte bu davaya iptal davası denir.¹⁸

İptal davası yolunun işletilebilmesi için öncelikle kanunların ve nizamnamelerin uygulanması konusunda resmi bir merci ile başka bir merci arasında bir anlaşmazlığın bulunması gerekir. Talimat ve emirler, iptal davasına konu olamazlar. İkinci olarak, resmi merci, Federal Yüksek Mahkemede dava açmalıdır. Açılan bu davada hangi hükümlerin hangi gerekçelerle anayasaya aykırı olduğunun belirtilmesi gerekir. Üçüncü olarak, dava dilekçesi, ilgili bakanın veya bakanlığa bağlı olmayan merciin başkanının imzası ile sunulmalıdır. Dördüncü olarak, başvuru yapan kişi “müdür” statüsünün altında olmamalıdır.

¹⁷ ELZAMİLİ Sacid Muhammed, a. g. m, s.147.

¹⁸ NACI, Mekki a. g. e, s. 60 ve sonraki sayfalar.

Federal Yüksek Mahkeme, iptal davası yoluyla anayasaya uygunluk denetimi yaparken, 2005 yılında kabul edilen 30 sayılı Federal Yüksek Mahkemesi Kanunu'nun 4. maddesinin 2. fıkrasına dayanmaktadır. Söz konusu hüküm şöyledir: *“Federal Yüksek Mahkeme, herhangi bir kurumun yetkisi çerçevesinde çıkardığı kanun, karar, talimat, yönetmelik ve emirlerin yasal olup olmadığından kaynaklanan çekişmeleri hükme bağlar. Geçiş Dönemi İçin Irak Devleti Yönetim Kanun'u hükümlerine aykırı olan kanun, karar, talimat, yönetmelik ve emirleri iptal etme hakkına sahiptir. Bununla ilgili istek de bir mahkemeden, resmî kurundan veya herhangi bir talep sahibinden gelebilir.”*

Bu maddede herhangi bir talep sahibinden söz edilmiştir. Dolayısıyla, bir kurumun yetkisi çerçevesinde çıkardığı kanun, karar, talimat, yönetmelik ve emirlerin yasal olup olmadığından kaynaklanan çekişmelerin hükme bağlanması ve anayasa hükümlerine aykırı olanların iptal edilmesi için herkese, “vatandaşlara da” Federal Yüksek Mahkeme’de dava açma hakkı tanınmıştır.¹⁹

B. Anayasa Hükümlerinin Yorumlanması

Irak Anayasasının 93. Maddesinin ikinci fıkrasına göre, Federal Yüksek Mahkemenin sahip olduğu yetkilerden biri de anayasa hükümlerini yorumlamaktır. Anayasa hükümlerini yorumlama yetkisi münhasıran Federal Yüksek Mahkemeye aittir. Yasama organının kanun çıkararak veya açıklayıcı kararlar alarak anayasayı yorumlama imkânı yoktur. Keza genel mahkemelerin de anayasa hükümlerini yorumlama yetkisi yoktur.

Yorum, bir hukuk kuralının gerçek anlamını ve kapsamını belirlemek demektir. Mahkemeler, önlerine yoruma açık hukukî bir sorun geldiğinde, yöntem

---

¹⁹ ARYAN Basım, Irak Anayasaları'nda Yargı Organı, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s.79.

bilimi ve yorum kuralları çerçevesinde en doğru çözümü bulmaya çalışır. Herhangi bir kanun maddesinin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda hukuk bilimi uyulması gereken metodolojik kurallar geliştirmiştir. Anayasa hukukuna ilişkin bir soruna, anayasa açık ve kesin bir şekilde cevap vermiyorsa, bu durumda anayasanın yorumlanması gerekir. Bir başka deyişle, anayasa hükmünün sözel anlamı kuşkuya yol açıyorsa, ancak bu halde yorum yapılmalıdır.

Anayasa hukukunda yorum sorunu çok önemlidir. Zira ayrıntılı hükümler içeren diğer hukuk dallarından farklı olarak anayasa, büyük ölçüde kapsamı geniş ve ucu açık hükümlerden oluşur. Anayasa normlarının pek çoğu oldukça soyut, kısa, öz ve genel nitelikte formüle edilmişlerdir. Anayasalarda yer alan düzenlemelerin çoğunlukla prensipler ve değerler biçiminde olması nedeniyle, somutlaştırılmadan uygulanmaları oldukça güçtür. Bu durum özellikle temel haklar ve temel ilkelere kendini gösterir. Anayasanın yorumlanmasının önemi, geniş yetkilerle donatılmış kapsamlı bir anayasa yargısı sisteminin bulunduğu anayasal düzenlerde daha da artmaktadır.

Yorumun görevi, anayasal “doğru” sonucu, rasyonel ve sınanabilir bir süreç içinde bulmaktır. Aynı zamanda bu sonuç, rasyonel ve doğrulanabilir gerekçelere dayandırılmalı ve böylelikle de hukuki kesinlik ve öngörülebilirlik yaratılmalıdır.

1. Yorumlama İsteği Kim Tarafından İletilebilir?

2005 yılında kabul edilen 30 sayılı Federal Yüksek Mahkemesi Kanunu’nda yorumlama isteğinin kimin tarafından iletileceğini görmemekteyiz. Gerçekten ne Geçiş Dönemi İçin Irak Devleti Yönetimi Kanunu’nda ne de Federal Yüksek Mahkeme Kanunu’nda anayasa hükümlerini yorumlama görevi Federal Yüksek Mahkeme’ye verilmiştir. Bu görev, 2005 Anayasası’nın 93. maddesinin 2. fıkrasında yer almaktadır. Yorumlama isteğine gelince, devletin üç temel organından birini

temsil eden kişi tarafından iletilebilir. Millet Meclisi yasama organını oluşturur ve yorumlama isteği onu temsil eden Meclis Başkanı tarafından iletilebilir. Yargı organını temsil eden Yıksek Yargı Kurulu Başkanı isteği iletir. Aynı şekilde yorumlama isteği yurıtme organını temsil eden Başbakan tarafından iletilebilir. Dolayısıyla yorumlama isteği sadece devlet organlarıyla sınırlıdır.²⁰Yorumlanması istenilen metnin de uygulamada ciddi bir anlaşmazlık yaratması gerekir.²¹

2. Federal Yıksek Mahkeme Tarafından Yapılan Yorumun Etkisi

Irak Anayasasının 94. maddesine göre, “*Federal Yıksek Mahkeme kararları kesindir ve bütün diğer organlar için bağlayıcıdır*”. Bu maddeden anlaşılıyor ki adı geçen mahkemenin yorumlama kararı kesindir ve bütün diğer organlar için bağlayıcıdır.

Anayasal demokrasilerde bütün devlet organları anayasa ile bağlıdır. Anayasaya bağlılık denildiğinde, anayasa mahkemelerinin anayasaya ilişkin yorumları da, anayasa kavramı içerisinde yer alır. Zira anayasa mahkemelerinin anayasa hakkındaki yorumları yalnızca vatandaşlar için değil, aynı zamanda bütün devlet organları için de bağlayıcıdır. Buna karşılık, anayasa mahkemeleri de, yorum yapmış olsa bile, yalnızca anayasanın iğeriğini belirleyen kararlar vermesi gerekir. Aksi halde, yorumun bağlayıcı etkisinin temeli ve meşruluğu ortadan kalkar. Anayasa mahkemeleri, anayasanın iğeriğini bağlayıcı şekilde belirlemeye yetkili olmalarına rağmen, varlığını boręlu olduğu anayasanın üzerinde değillerdir.

Burada şunu söylemekte yarar vardır. Federal Yıksek Mahkeme'nin metin yorumuyla ilgili verdiği karar, verildiği tarihten itibaren kesinleşir. Resmi Gazetede yayımlanması ise kesinleşme sıfatını kazandırmamaktadır. Fakat mahkemenin

---

²⁰ ELZAMİLİ, Sacid a.g.e, s. 136.

²¹NACİ Mekki, a.g.e, s.85.

verdiği karar, metnin anayasaya aykırı olduğunu içerirse o zaman verilen kararın resmi gazetede yayımlanması zorunludur. Çünkü burada ilgili metin anayasal değildir²².

C. Federal Yüksek Mahkemenin Anayasa Değişikliklerini Denetleme Yetkisine Sahip Olup Olmadığı Sorunu

Bu başlık altında Irak hukukunda Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olup olmadığı sorusuna cevap verilmeye çalışılacaktır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Irak Anayasası, anayasa değişikliklerinin yargısal denetimine ilişkin herhangi bir düzenleme içermemektedir. Bu durumda Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olup olmadığı sorusu cevaplandırılması gereken önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Irak'ta yürürlükteki anayasada bugüne kadar herhangi bir değişiklik yapılmamış ve bunun bir sonucu olarak da Federal Yüksek Mahkemenin konuya ilişkin bir karar verme imkânı da olmamıştır. Dolayısıyla yukarıdaki soruya karşılaştırmalı hukuktan elde edilen veriler ve doktrindeki görüşlerden hareketle bir cevap verilebilir.

Kuşkusuz anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi, kanunların anayasaya uygunluğunun denetiminde olduğu gibi, şekil ve esas olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilebilir. Anayasa değişikliklerinin şekil yönünden anayasaya uygunluğunun denetimi, yapılan değişikliğin anayasada öngörülen usul ve şekil şartlarına uygun olarak yapılıp yapılmadığının incelenmesi anlamına gelir.

Acaba anayasa değişiklikleri, hukuk tekniği bakımından daha doğru bir ifade ile anayasa değişikliği kanunları anayasa mahkemeleri tarafından denetlenebilir mi?

---

²² ARYAN Basım, a.g.t, s. 82.

Bu soruya cevap verirken öncelikle ilgili devletin anayasasına bakmak gerekir. Eğer bir devletin anayasası anayasa mahkemesine anayasa değişikliklerini denetleme yetkisi vermişse, bu durumda anayasa mahkemesinin denetim yetkisine sahip olduğu tartışmasızdır.²³ Ancak Anayasa Mahkemesine anayasa değişikliklerini denetleme yetkisi veren ülkelerin bu denetimi şekil denetimiyle sınırlı tuttuğu görülmektedir. Gerçekten dünyanın hiçbir ülkesinde anayasa değişikliklerinin esas bakımından anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisi anayasa mahkemesine veya herhangi bir organa verilmiş değildir.²⁴ Bir devletin anayasası belirli koşullarda anayasa değişikliklerinin yargısal denetimine izin verebileceği gibi, tam tersine böyle bir denetimi yasaklamış da olabilir. Denetimin yasaklanmış olması durumunda anayasa mahkemesinin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisinin bulunduğundan söz etmek elbette mümkün değildir.²⁵

Anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi konusunda anayasada denetime izin veren ya da denetimi açıkça yasaklayan bir hükmün bulunmaması halinde, bir başka deyişle anayasanın bu konuda suskun kalması halinde, acaba anayasa mahkemeleri anayasa değişikliklerini denetleyebilirler mi?

Kanunların anayasaya uygun olup olmadığının yargısal denetiminin yapılabildiği ülkelerde anayasa değişikliklerinin de bu denetime konu edilip edilmemesi hususu tartışma konusu olmaktadır.²⁶ Anayasada bir hükmün bulunmaması durumunda anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminin yapılıp yapılamayacağı sorununu şekil ve esas denetimi olmak üzere ikiye ayırarak ele almak gerekir. Nitekim anayasa değişikliklerinin esas açısından denetlenmesinin aleyhinde

---

²³ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 10. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa 2018, s. 464.

²⁴ Ali Rıza Çoban, *Anayasayı Değişirme Yetkisi: Sınırları ve Denetimi*, Adalet Yayınları, Ankara 2011, s. 232.

²⁵ Gözler, s. 464.

²⁶ Sercan Coşkun Kulak, "Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi", *TBB Dergisi*, Sayı 87, 2010, s. 228.

olan pek çok yazar olmasına rağmen, aynı şey şekil açısından incelemede söz konusu değildir. Başka bir deyişle, anayasada bir hüküm olmasa bile, anayasa değişikliklerinin şekli açıdan yargı denetimine tabi tutulabileceği doktrinde büyük ölçüde kabul edilmektedir.²⁷ Bu konuda bir uzlaşmaya varılması, anayasa değişikliğine ilişkin hukuki işlemin şekli olarak aslında bir kanun niteliğine sahip olması; dolayısıyla “dış geçerlilik” kriterini yerine getirmiş sayılabilmesi için anayasada öngörülen usule uygun olarak yapılmak zorunda bulunmasından kaynaklanmaktadır.

Özbudun’a göre, kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi sistemini kabul etmiş olan bir ülkede, anayasa değişikliklerinin şekil yönünden anayasaya uygunluğunun denetiminde yadırganacak bir yön yoktur. Çünkü nihayet anayasa değişiklikleri de, biçimsel olarak birer kanundur. Bu değişikliklerin anayasada belirtilen usul ve şekil kurallarına aykırı olarak yapılması, ortada geçerli olarak belirmiş bir tali kurucu iktidar iradesinin mevcut olmaması demektir. Anayasayı yapan asli kurucu iktidar anayasanın değiştirilme usulünü belirlemekle, tali kurucu iktidarın anayasayı değiştirme yetkisini şekil yönünden sınırlamış olmaktadır. Şu halde kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli olan mahkemenin anayasada açık bir hüküm olmasa dahi, anayasa değişikliklerini anayasada belirtilen usul ve şekle uygunluğu açısından denetleyebileceğini kabul etmek gerekir.²⁸

Onar’a göre, Anayasa değişiklikleri, daha zor bir sürece tâbi olsa da, yine "kanun" adı altında bir işlemle gerçekleştirildiğine göre, bu kanunun yapılışında

---

²⁷ Erdal Abdulkhakoğulları/Metin Baykan, “Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2012/3, s. 20.

²⁸ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 17. Basım, Yetkin Yayınları, Ankara 2017, s. 179-180; Aynı yönde görüş için bkz. Mehmet Turhan, “Halk Egemenliği ve Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi”, *Liberal Düşünce*, Cilt 15, Sayı 57 - 58, Kış - Bahar 2010, s. 34.

Anayasada öngörülen usullere uyulup uyulmadığının Anayasa Mahkemesince denetlenebilmesinde kuşku olmamalıdır.²⁹

Hakyemez'e göre, tali kurucu iktidar, sınırsız ve hukuk dışı olmayıp anayasada belirtilen yöntemden hareketle anayasayı değiştirebilen hukuki bir iktidardır. Anayasa mahkemesinin tali kurucu iktidarın anayasa değişikliklerini anayasada belirtilen kurallardan hareketle gerçekleştirip gerçekleştirmediğini yargısal yolla denetlemesinin mantıksal temeli de burada yatmaktadır.³⁰

Şekil denetiminin amacı, değişikliği yapanın kimliğinin kontrolü, yani değişikliği yapanların Anayasanın tali kurucu iktidar yetkisi verdiği kişiler ve işlemin bir tali kurucu iktidar işlemi olup olmadığının denetlenmesidir. Bir anlamda bu yetki oyunun kurallarına göre oynanıp oynanmadığının kontrolünü içeren hakemlik yetkisidir.³¹ Çoban, bu düşünceden hareketle, anayasa değişikliklerinin şekil bakımından denetimi konusu ister anayasada açıkça düzenlenmiş olsun isterse düzenlenmesin, daha az meşruiyet sorunu üreteceğini söylemektedir.³²

Gözler'e göre, anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi konusunda anayasada açık hüküm bulunmaması halinde, ilk bakışta anayasa mahkemelerinin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olmadıkları düşünülebilir. Zira anayasalar anayasa mahkemelerine anayasa değişikliklerinin değil, kanunların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisi vermişlerdir. Ancak anayasa değişikliğinin de hukuki biçim itibarıyla bir kanun olduğu kabul edilirse, anayasa mahkemeleri bu değişiklikleri de denetleme yetkisine kuşkusuz sahip olur. Bu noktada Gözler, anayasa değişikliğinin kanun kavramı içine

---

²⁹ Erdal Onar, 1982 Anayasasında Anayasayı Değiştirme Sorunu, Ankara 1993, s.137-138.

³⁰ Yusuf Şevki Hakyemez, Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı, Yetkin Yayınları, Ankara 2009, s. 65.

³¹ Teresa Stanton Collett, "Judicial Independence and Accountability in an Age of Unconstitutional Constitutional Amendments", *Loyola University Chicago Law Journal*, 2009'dan aktaran Çoban, s. 233.

³² Çoban, s. 233.

dâhil edilip edilemeyeceği sorusunun gündeme geldiğini, eğer bu soruya olumlu yanıt verilirse, anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunun denetlenebileceği, buna karşılık olumsuz yanıt verilirse, anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunun denetlenemeyeceği tespitinde bulunmaktadır. Gözler, anayasa değişikliğinin kanun kavramı içine dâhil edilip edilemeyeceği konusunda iki ayrı görüşün bulunduğunu ifade etmektedir. Birinci görüşe göre, anayasa ve kanunlar normlar piramidinde farklı basamaklarda yer alırlar. Ayrıca kanunların ve anayasa değişikliklerinin yapılması usul ve şekil açısından birbirinden farklıdır. Bir başka deyişle anayasa değişiklikleri ve kanunlar birbirinden farklı iki işlemdir. Dolayısıyla anayasa değişiklikleri kanun kavramının kapsamına dâhil edilemez. Anayasa mahkemeleri kanunların anayasaya uygunluğunun denetimi için yetki almışlardır; bu yetkileri sadece kanunlar için geçerlidir; anayasa mahkemeleri bu yetkilerine dayanarak anayasa değişikliklerini denetleme yetkisini kendilerinde göremezler. Gözler'e göre, bu görüş, kanun kavramının dar yorumlanması üzerine kuruludur. Bu nedenle de oldukça tutarlıdır. Zira anayasa mahkemelerinin yetkileri "genel yetkiler" değil, "verilmiş yetkiler"dir ve verilmiş yetkiler dar toruma tabi tutulur. İkinci görüşe göre, anayasa değişiklikleri kanun kavramına dâhil edilebilir. Bu durumda kanunların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisine sahip bir anayasa mahkemesi, başka bir yetkiye ihtiyaç duymaksızın, anayasa değişikliklerini denetleme yetkisini kendisinde görebilir. İkinci görüşün temel dayanağı, anayasa değişikliklerinin hukuki biçimleri itibarıyla birer kanun olmasıdır. Anayasada anayasa mahkemesine anayasa değişikliklerini denetleme yetkisi açıkça verilmemiş olsa da, anayasa mahkemeleri kanunları denetleme yetkisine dayanarak kanun niteliğinde olan anayasa değişikliklerini denetleyebilir. Anayasa mahkemeleri anayasa değişikliklerini denetleme yetkisini kendisinde görürken, genişletici yorum

yoluyla anayasa değişikliklerini kanun kavramı kapsamına dâhil etmiş olmaktadırlar.³³

Anayasada bir hükmün bulunmaması durumunda anayasa değişikliklerinin esas bakımından yargısal denetiminin yapılıp yapılamayacağı konusunda öğretilerde farklı görüşler bulunmaktadır. Anayasa değişikliklerinin esas bakımından denetiminin yapılamayacağını savunan yazarlar olduğu gibi, aksi yönde görüş bildirenler de bulunmaktadır.

Öğretilerde birçok yazar, anayasa değişikliklerinin esas yönünden anayasaya uygunluğunun denetiminin şekil yönünden denetimden tamamen farklı olduğunu ve mantıki açıdan esas denetiminin mümkün olmadığını söylemektedir. Örneğin Özbudun'a göre, anayasada belirtilen usul ve şekil kurallarına göre gerçekleştirilmiş bir anayasa değişikliği, geçerli olan yeni bir anayasa normudur. Bu niteliği ile mevcut anayasanın diğer normlarıyla eşit değerde bir norm haline gelmiştir. Böyle bir norm hangi ölçüte göre anayasaya uygun veya aykırı sayılacaktır? Hukuk normları hiyerarşisinde bir norm, ancak kendisinden üstün düzeyde başka bir norma aykırı düştüğü takdirde geçersiz sayılabilir. Aynı düzeydeki normlar arasında astlık-üstlük ilişkisi olamaz. Aynı düzeydeki normlar arasında ancak zaman yönünden öncelik-sonralık ve konu yönünden de genellik-özellik ilişkisi söz konusu olabilir. Bu açıdan usulüne uygun olarak kabul edilmiş bir anayasa normunun, kendisiyle eşdeğer düzeyde olan başka bir anayasa normuna uygun olup olmadığını denetlemek, mantıken mümkün görünmemektedir.³⁴

Çoban'a göre, anayasa değişikliklerinin esas yönünden anayasaya uygunluğunun denetiminden söz etmek çelişkili bir ifadedir. Yazara göre, böyle bir denetimden söz edebilmek için bazı anayasa değişikliklerinin anayasaya aykırı

---

³³ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, s. 465-466.

³⁴ Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 180.

olabileceğini kabul etmek gerekir. Oysa anayasa değişikliğinin amacı, doğası gereği eski metni ortadan kaldırarak yerine yeni bir metin koymaktır. Şu halde her değişiklik kaçınılmaz olarak eski metne aykırılık oluşturur.³⁵ Nitekim öğretilerde bir yazar, esas yönünden anayasa aykırı anayasa değişikliği olabilir mi sorusunu İncil acaba İncil'e aykırı olabilir mi gibi bir soruya benzetmekte ve birçok ülkede böyle bir sorunun çok da fazla ciddiye alınmadığını belirtmektedir.³⁶ Çoban'a göre, anayasa değişikliği ile ortaya çıkan metin de anayasa olarak niteleneceği ve anayasanın bir parçası olacağına göre, anayasaya aykırı anayasa değişikliği kavramı anayasanın bazı maddelerinin diğer maddelerine aykırılığı olarak anlaşılacak durumundadır. Bu durumda yeni hükümlerin eski hükümlere göre hiyerarşik açıdan daha aşağı olduğunu varsaymaksızın anayasa değişikliğinin anayasaya aykırılığından söz edilemez. Anayasa hükümleri arasında bir hiyerarşi yoksa anayasa değişikliklerinin anayasaya aykırılığından söz edilemez, olsa olsa anayasa hükümleri arasındaki uyumsuzluktan söz edilebilir. Dolayısıyla anayasa değişikliklerinin esas yönünden anayasaya uygunluğunun denetimi ancak ya anayasa üstü normların varlığının kabulü ya da anayasa normları arasında bir hiyerarşi bulunması halinde söz konusu olabilecektir.³⁷

Nitekim anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunun esas yönünden de denetlenebileceğini savunan yazarlar, bunu ancak ya anayasanın da üstünde bir takım hukuk normlarının varlığını kabul etmek yahut da pozitif anayasa normları arasında bir derecelenme, bir hiyerarşi bulunabileceğini varsaymak suretiyle haklı göstermeye çalışmışlardır.³⁸

---

³⁵ Çoban, s. 229.

³⁶ Gary Jeffrey Jacobsohn, "An Unconstitutional Constitution? A Comparative Perspective", *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 4, No. 3 (Jul.2006), s. 460'dan aktaran Turhan, s. 34.

³⁷ Çoban, s. 229.

³⁸ Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 180.

Anayasanın bazı hükümlerinin diğer anayasa hükümlerine göre hiyerarşik açıdan daha üst norm olduğunu açıkça düzenleyen bir anayasaya rastlamak mümkün değildir. Değiştirilemez hükümler içeren anayasalar açısından bu hükümlerin diğer hükümlere göre daha üst norm olduğunu ileri sürme olanağı olsa da, bu tez oldukça sorunlu ve karmaşık sorunlar yaratabilecek bir tezdır.³⁹ Gözler'in isabetli bir şekilde belirttiği gibi, yazılı anayasa teorisinde içerik değil, biçim önemlidir. Anayasada yer alan her kural, aynı anayasada bulunması itibariyle aynı hukuki değere sahiptir.⁴⁰

Anayasa değişikliklerinin esas yönünden denetlenebilmesini sağlamak üzere ortaya atılan anayasa üstü değerler tezinde anayasa üstü bazı ilkelerin varlığına inanılmakta ve yapılan değişikliklerin bu ilkelere uygun olması gerektiği savunulmaktadır. Duguit'e göre anayasa üstü prensipler alelade yasaları olduğu kadar anayasaları da bağlar.⁴¹ Daha ziyade Federal Alman Anayasa Mahkemesi tarafından geliştirilen bu argümana göre henüz anayasalar yapılmadan önce var olan "tabii adalet", "objektif ahlak normları", "Supra-pozitif temel normlar" gibi isimler verilen ve tali kurucu iktidarı sınırlandıran bir takım anayasa üstü normlar mevcuttur.⁴² Anayasa değişiklikleri bu normlara aykırı olacak olursa esas açısından denetim yapıp, bu değişikliklerin iptali yoluna gidilebilir. Ne var ki, bu tür üstün ilkelerin veya normların bulunup bulunmadıkları bir yana; buldukları kabul edilse bile, o zaman da hangi ilkelerin veya normların üstün konumda görülüp, denetimde ölçüt olarak alınıp alınmayacakları hususunun bir takım tartışmalara yol açacağında kuşku yoktur.⁴³ Kaldı ki tali kurucu iktidarın iktidar alanını çizen normlara aykırılık,

---

³⁹ Çoban, s. 230.

⁴⁰ Kemal Gözler, *Kurucu İktidar*, Ekin Yayınevi, Bursa 1998, s.134.

⁴¹ Aktaran Bakır Çağlar, "Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleri: Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi", *Anayasa Yargısı*, Cilt 3, Yıl 1986, s.174.

⁴² Gözler, *Kurucu İktidar*, s.133.

⁴³ Onar, s. 134-135.

bu aykırılıklara açık bir hukuki sonuç bağlandığı ve aykırılıkları denetlemekle görevli bir “kurulu iktidar” öngörüldüğü sürece geçerli olabilir. Öngörülmemesine rağmen böyle bir denetimin yapılması kaynağını anayasadan almayan bir yetki kullanımı olacağı açıktır. Demokratik hukuk devletlerinde, kamusal yetkiler pozitif olarak somut tanımlı yetkililerdir. Bir anayasal organın anayasal sınırları aşması, bir diğer anayasal organın pozitif hukukta kendisine tanınmamış bir yetkiyi kullanmasını meşrulaştırmaz.⁴⁴

Anayasa üstü değerler tezi, birçok açıdan problemlili gözükmektedir. Bir kere, bu tez tartışmayı metajüridik bir alana kaydırmaktadır. İkinci olarak, varsayılan bu değerlerin tali kurucu iktidarı bağlayıcılığını meşrulaştırmak zordur. Üçüncü olarak, hangi değerlerin anayasa üstü değerler olduğuna kim karar verecektir? Bu değerleri tespit etme yetkisinin anayasa mahkemesi yargıçlarına ait olduğu kabul edilecek olursa, bu durumda kurucu iktidar ile anayasa mahkemesi karşı karşıya gelecek ve anayasa mahkemesinin uygun görmediği bir anayasa değişikliğinin yapılması adeta imkânsız hale gelecektir.⁴⁵

Karşılaştırmalı hukukta anayasa değişikliklerinin denetlenebileceğini öngören anayasalar çok az sayıdadır. Azerbaycan Anayasası ile Moldova Anayasası ön denetimle sınırlı olarak Anayasa Mahkemesine anayasa değişiklik teklifleri hakkında daha çok siyasi görüş bildirme yetkisi tanımıştır. Ukrayna ve Romanya Anayasaları ise, Anayasa Mahkemesine öndenetim yapma yetkisi vermiştir. Bu yetkinin esas yönünden incelemeyi de zorunlu kıldığı kabul edilmektedir. Sonradan denetim konusunda 1971 değişikliklerinden itibaren Türkiye dışında Anayasa Mahkemelerine yetki veren bir anayasa yoktur. Türkiye’de 1971 yılında yapılan

---

⁴⁴ Osman Can, “Anayasayı Değiştirme İktidarı ve Denetim Sorunu”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 62, Sayı 3, Yıl 2007, s.111.

⁴⁵ Çoban, s. 230.

değişiklikle Anayasa Mahkemesine anayasa değişikliklerini şekil bakımından denetleme yetkisi verilirken güdülen amaç, yargısal denetime alan açmak değil, tam tersine Anayasa Mahkemesinin fiili denetim çabalarına hukuksal sınırlar çizmek olduğu aşikârdır.⁴⁶

Öğretideki tartışmaları ve anayasal düzenlemeleri bir kenara bırakıp uygulamaya bakıldığında anayasaya aykırı anayasa değişikliği olgusunun belli ölçüde kabul edildiği görülmektedir. Bazı ülkelerde anayasa değişikliklerinin şekil veya esas bakımından ya da şekil ile esasın bir arada yargısal denetim konusu olduğu yahut olabileceğinin potansiyel olarak kabul edildiği görülmektedir. Anayasa değişikliklerinin esas bakımından denetimi hiçbir anayasada açıkça düzenlenmemiş olmakla birlikte, kimi ülkelerde anayasa mahkemeleri içtihat yoluyla kendilerini esas denetimi konusunda yetkili görmüşlerdir. Esas bakımından denetim yapılabileceğini kabul eden mahkemeler bunu ya anayasanın değiştirilemez ilkelerine dayandırmışlar ya da anayasanın temel yapısının değiştirilemeyeceği tezini esas alarak böyle bir denetime kalkışmışlardır.⁴⁷

Anayasa mahkemelerinin ya da yüksek mahkemelerin bu konudaki uygulamaları Çoban ve Can'ın konuya ilişkin açıklamalarından yararlanılarak kısaca şöyle özetlenebilir:

ABD Yüksek Mahkemesi çeşitli başvurularda anayasa değişikliklerini şekil yönünden denetlemiş ve yapılan değişiklikleri anayasaya aykırı bulmamıştır. Yüksek Mahkeme içtihat yoluyla kendisini denetim konusunda yetkili görmekle birlikte, denetim yetkisini şekil denetimiyle sınırlı tutmuş, esas denetimini kararlı bir şekilde reddetmiştir.⁴⁸

---

⁴⁶ Osman Can, *Kurucu İktidar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 136.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çoban, s. 230 vd.

⁴⁸ Çoban, s. 259; Can, *Kurucu İktidar*, s. 137.

Avusturya Anayasa Mahkemesi, anayasa değişikliklerinin esas yönünden denetiminde denetimde kullanılacak bir ölçü norm olmadığı gerekçesiyle esas yönünden denetim yapamayacağına, ancak değişikliğin şekil yönünden Anayasada öngörülen usule göre değiştirilip değiştirilmediğini denetleyebileceğine karar vermiştir. Avusturya Anayasası, anayasanın tümüyle değiştirilmesi ya da köklü bir değişiklik yapılması ile kısmi değişiklik yapılmasını farklı usullere bağlamıştır. Anayasaya göre, anayasanın temel ilkelerinden birini etkileyen bir değişiklik esaslı bir değişiklik olduğundan ancak halkoylamasıyla kabul edildikten sonra Cumhurbaşkanınca imzalanıp yürürlüğe konulabilecektir. Avusturya Anayasa Mahkemesi bu tür bir değişikliğin halkoylamasına sunulmamasının denetimiyle ilgili ve şekil denetimiyle sınırlı bir denetim yetkisi kullanmaktadır.⁴⁹

İrlanda Yüksek Mahkemesi, usul ve şekil şartlarına uyulduğu sürece tali kurucu iktidarın anayasayı istediği şekilde değiştirebileceğine karar vermiştir. Yüksek Mahkeme, doğal hukuka aykırı değişiklik tekliflerinin geçersiz sayılması gerektiği yönündeki görüşü kabul etmemiş, anayasanın bazı hükümlerinin temel nitelikte olduğu ve bu hükümlerin değiştirilemeyeceği şeklindeki görüşü de böyle bir ayırım yapmanın çok zor olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Mahkeme çoğunluğunun görüşüne göre, Anayasa değişikliklerinin denetiminde Yüksek Mahkemenin rolü, değişiklik teklifinin anayasanın yetkili kıldığı kişi veya organlar tarafından sunulup sunulmadığı ve anayasada öngörülen usule uyulup uyulmadığı hususlarının denetlenmesinden ibarettir. Ayrıca Yüksek Mahkemeye göre, referanduma sunulan bir anayasa değişikliği artık şekil yönünden de denetlenemez.⁵⁰

Bazı mahkemeler ise, anayasa değişikliklerini denetleme konusunda kendilerini yetkili görmemişlerdir. Örneğin Fransız Anayasa Konseyi, çeşitli

---

⁴⁹ Çoban, s. 260; Can, *Kurucu İktidar*, s. 137.

⁵⁰ Çoban, s. 261; Can, *Kurucu İktidar*, s. 138.

vesilelerle anayasa değişikliklerini denetleyemeyeceğine karar vermiştir. Anayasa Konseyi, sahip olduğu yetkilerinin Anayasada açıkça öngöröldüğünü ve bunlar arasında anayasa değişikliklerini denetleme yetkisinin bulunmadığını söyleyerek şekil ve esastan denetim taleplerini reddetmiştir. Benzer şekilde Macaristan Anayasa Mahkemesi, Anayasada ve Anayasa Mahkemesi Kanununda, Mahkemeye anayasa değişikliklerini denetleme yönünde bir yetki tanınmadığı gerekçesiyle denetime yetkili olmadığına karar vermiştir. Slovenya Anayasa Mahkemesi de benzer bir gerekçeyle anayasa değişikliklerini denetleme konusunda yetkili olmadığı sonucuna ulaşmıştır.⁵¹

Bazı mahkemeler birtakım gerekçelerle anayasa değişikliklerini esastan inceleyebilecekleri yönünde kararlar vermişlerdir. Örneğin Peru Yüksek Mahkemesi, anayasa değişikliklerini iptal etmemekle birlikte, esas yönünden denetime yetkili olduğunu söylemiştir. Mahkemeye göre, tali kurucu iktidar da dâhil olmak üzere tüm anayasal organlar anayasaya uymakla yükümlüdürler. Anayasayı değiştirme yetkisinin siyasi bir yetki olduğu ve denetlenemeyeceği görüşü kabul edilemez. Anayasanın ilkelerini ve temel demokratik değerleri güvence altına alacak olan Yüksek Mahkemedir.⁵²

İlkel olarak anayasa değişikliklerini denetleyebileceği yönünde içtihat geliştiren mahkemelerden biri de Alman Federal Anayasa Mahkemesidir. Federal Anayasa, anayasa değişikliklerinin Federal Anayasa Mahkemesince denetlenebileceğini öngörmemesine rağmen, Federal Anayasa Mahkemesi 1950'li yıllardan itibaren anayasa değişikliklerini denetlemiştir. Bu yöndeki ilk kararında anayasa kurallarının yasa niteliğinde olduğunu söyleyerek mahkemenin denetimi kapsamına girdiğini, temel adalet gereklerine açık ve tahammöl edilemez şekilde aykırı olan, bir başka deyişle adaletin son sınırının aşılması anlamına gelebilecek bir

---

⁵¹ Çoban, s. 262-263.

⁵² Çoban, s. 263.

anayasa değişikliğinin iptal edilebileceğine karar vermiştir. Federal Anayasa Mahkemesi daha sonraki yıllarda anayasa değişikliklerini denetleyebileceği sonucuna ulaşırken anayasanın değiştirilemez hükümlerine dayanmıştır. Federal Anayasa Mahkemesi her ne kadar kuruluşundan beri hiçbir değişikliği Anayasaya aykırı bulmamış olsa da yapılan anayasa değişikliklerinin anayasanın değiştirilemez hükümlerine uygunluğunu denetlemeye devam etmektedir.⁵³ Bu konuda iki hususun altını çizmek gerekir. Birincisi, Federal Anayasa Mahkemesinin denetimi, ilk yıllardaki birkaç istisnai karar dışında, yalnızca değiştirilemez kurallara aykırılık temelinde gerçekleşmiştir. İkincisi, bu denetimlerde anayasanın değiştirilemez hükümlerine aykırılık, değiştirilemez maddelere dokunulmazlık biçiminde anlaşılmamasıdır. Federal Anayasa Mahkemesi, anayasa değişikliklerini denetlerken tali kurucu iktidarın doğasını dikkate alarak kendini frenleme yoluna gitmiştir.⁵⁴

Türkiye’de anayasa değişikliklerinin yargısal denetimi konusuna baktığımızda, anayasa değişikliklerinin yargısal denetimine ilişkin zengin bir literatürün ve ayrıca siyasi ve hukuki çevrelerde tartışma yaratan birçok Anayasa Mahkemesi kararının bulunduğu görülmektedir. Gerçekten anayasa değişikliklerinin yargısal denetimi sorunu, 1970’li yıllardan beri Türk anayasa hukuku doktrinini ve Anayasa Mahkemesi’ni epeyce meşgul etmiş olan bir sorundur.

Konuya ilişkin gelişmeleri kısaca özetlemek gerekirse, 1961 Anayasası’nın ilk metninde, anayasa değişikliklerinin Anayasa Mahkemesi’nin denetimine tâbi olup olmayacakları hakkında bir kural bulunmamakta idi. Buna rağmen Anayasa Mahkemesi, 1970 yılında verdiği bir kararında, bir anayasa değişikliğini şekil yönünden iptal etmiş olmakla beraber, kararın gerekçesinde Mahkemenin, anayasa değişikliklerini gerek şekil, gerek esas bakımından denetleyebileceğini ifade etmiştir.

---

⁵³ Çoban, s. 264.

⁵⁴ Can, Kurucu İktidar, s. 140.

Mahkemeye göre, "Anayasa değişikliğini öngören kanunlar üzerinde, Anayasa'nın 147. maddesi gereğince, Anayasa Mahkemesi'ne esas yönünden de denetim görevi düştüğü meydandadır. Bu nedenlerle söz konusu kanun, gerek biçim, gerekse esas yönünden Anayasa Mahkemesi'nce denetlenebilmelidir."⁵⁵

Tali kurucu iktidar bu karara karşı bir tepki olarak, 1971 yılında anayasa değişikliğine gitmiş ve Anayasanın 147. maddesi yeniden düzenlenmiştir. Buna göre, "Anayasa Mahkemesi, kanunların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İÇtüzüklerinin Anayasa'ya, anayasa değişikliklerinin de Anayasa'da gösterilen şekil şartlarına uygunluğunu denetler." Bu değişikliğin gerekçesinde, "Anayasa'nın sadece kanunlara ve içtüzüklere hasrettiği bir denetleme yetkisinin, Anayasa Mahkemesi'nce, anayasa değişikliklerine teşmil edilemeyeceği tabiidir... Bu denetim yetkisinin, sadece teklif, müzakere ve kabul edilmesine ait anayasa hükümlerine uygun olarak yapılmış bulunup bulunmadığı noktasına münhasır olduğu, esasa teşmil edilemeyeceği... tespit olunmuştur." denilmiştir. Böylece, tali kurucu iktidar olan TBMM, anayasa değişiklikleri üzerindeki yargısal denetimin sadece şekil yönünden denetimle sınırlı olduğunu, esas yönünden denetime izin verilmediğini açıkça ortaya koymuştur. Bununla birlikte Anayasa Mahkemesi, 1971 anayasa değişikliklerinden sonra da, anayasa değişikliklerinin anayasa uygunluğunu denetlemeye devam etmiştir. Anayasa Mahkemesi bu kararlarında, Cumhuriyetin değişmezliği ilkesinin amacının sadece Cumhuriyet kelimesini değil, Anayasa'da nitelikleri belirtilmiş Cumhuriyet rejimini korumak olduğu yolundaki eski görüşünü tekrarlayarak, Cumhuriyet ilkesinin değişmezliğine ilişkin 9. maddenin "içerik bakımından biçime ilişkin" bir kural olduğunu ileri sürmüştür. Mahkemeye göre, değişmezlik kuralı ve teklif yasağı birer şekil kuralıdır. "Kanun ve o nitelikte bulunan anayasa değişikliklerini teklif etmeyi düzenleyen Anayasa hükümleri birer biçim kuralı olduklarına göre, bunu

---

⁵⁵ E.1970/1, K. 1970/31, K.T. 16.6.1970, Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı: 8, s. 323.

yasaklayan bir kuralın dahi bir biçim kuralı olduğunda hiç kuşku yoktur."⁵⁶ Anayasa Mahkemesi, böylece şekil görüntüsü altında esas yönünden denetim yaptığı bu dönemde, dört anayasa değişikliğini iptal etmiştir.⁵⁷

1982 Anayasası, Anayasa Mahkemesi'nin 1961 Anayasası dönemindeki aktivist tutumuna karşı tepki olarak, anayasa değişiklikleri üzerindeki yargısal denetimi daha da sınırlandırmıştır. Anayasa'nın 148'inci maddesi, Anayasa Mahkemesi'nin "Anayasa değişikliklerini ise sadece şekil bakımından" inceleyebileceğini ve denetleyebileceğini belirttiği gibi, şekil denetiminin kapsamını da açıkça sınırlandırmıştır. Buna göre, anayasa değişikliklerinde şekil denetimi, "teklif ve oylama çoğunluğuna ve ivedilikle görüşülemeyeceği şartına uyulup uyulmadığı hususları ile sınırlıdır." "Sınırlıdır" kelimesinin açıkça ifade ettiği gibi, şekil denetimi, maddede tek tek sayılan üç hususun dışına taşacak şekilde yapılamaz.⁵⁸ Görüldüğü üzere anayasa koyucu, anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminin şekil denetimiyle sınırlı olduğunu açıkça belirtmiş ve şekil denetiminin kapsamını da herhangi bir kuşkuya yer bırakmayacak şekilde tanımlamış ve daraltmıştır.

Anayasa Mahkemesinin 1982 Anayasası döneminde 2008 yılına kadar verdiği kararlarda Anayasanın 148. Maddesinin çizdiği sınır içinde kaldığı görülmektedir. Örneğin, 1987 yılında verdiği bir kararda Anayasa Mahkemesi, sahip olduğu denetim yetkisinin çerçevesini şöyle çizmiştir:⁵⁹ "Anayasa'nın 148. maddesinde, anayasa değişikliklerine ilişkin yasaların esas yönünden denetimine yer verilmediği gibi, bunların biçim yönünden denetimleri de, teklif ve oylama

⁵⁶ E.1973/19, K. 1975/87, K.T. 15.4.1975, Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı: 13, s. 430-431.

⁵⁷ Bkz. Ergun Özbudun, "Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi", Zaman Gazetesi, 8 Mayıs 2008; Çoban, s. 276 vd.

⁵⁸ Özbudun, "Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi", Zaman Gazetesi, 8 Mayıs 2008.

⁵⁹ E.1987/9, K. 1987/15, K.T. 18.6.1987, Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, Sayı: 23, s. 285-286.

çoğunluğunca ve ivedilikle görüşülemeyeceği şartına uyulmadığı hususları ile sınırlı tutulmuştur. İptal istemi bu sınırlı sebeplerden herhangi birine ilişkin bulunmadığı sürece davanın dinlenmesi olanağı yoktur... Bu itibarla işin esasına girilmeden yetkisizlik nedeniyle davanın reddine karar verilmesi gerekir." 2007 tarihli bir kararında ise, bu konudaki içtihadını daha da somutlaştırmıştır: "Kabul edilen yasa, Anayasa hükmü haline gelir ve esas yönünden denetimi olanaksız olup, şekil yönünden ise 148. maddede belirtilen çerçeve içinde denetlenebilir."⁶⁰ Ancak Mahkeme 2008⁶¹ ve 2010⁶² yıllarında Anayasa değişikliklerine ilişkin olarak verdiği iptal kararlarında değiştirilemeyecek hükümler başlığını taşıyan Anayasanın 4. maddesine uygun olmayan değişikliklerin teklif şartını sağlamadığı için denetlenmesinin ve iptal edilmesinin mümkün olduğunu belirtmiştir.

Daha önce de ifade edildiği üzere bazı ülkelerde anayasalar, anayasayı değiştirme yetkisine hiçbir sınır getirmedeği gibi, anayasa değişikliklerinin yargısal denetimi konusunda da herhangi bir hüküm öngörmemişlerdir. Bazı anayasalar anayasayı değiştirme yetkisine sınır getirmekle birlikte denetim konusunda herhangi bir düzenlemeye yer vermemişlerdir. Bazı anayasalar ise, hem anayasayı değiştirme yetkisini hem de anayasa değişikliklerini denetleme yetkisini düzenlemiş ve sınırlandırmışlardır.

Irak Anayasasına bakıldığında tali kurucu iktidarın anayasayı değiştirme yetkisi düzenlenirken mutlak bir değişmezlik kuralının bulunmadığı görülmektedir. Bir başka deyişle değiştirilemez hükümler yoktur. Irak Anayasasında bazı ilkelerin ya da maddelerin değiştirilmesi yasaklanmamış olmakla birlikte, anayasa koyucunun özel bir değer atfettiği hükümlerin değiştirilmesinde, diğer anayasa değişikliklerine oranla daha özel ve daha güçleştirici yöntemler öngörülmüştür. Anayasanın 126.

⁶⁰ E. 2007/62, K. 2007/66, K.T. 5.7.2007.

⁶¹ E. 2008/16, K. 2008/116, K.T. 5.6.2008.

⁶² E. 2010/49, K. 2010/87, K.T. 7.7.2010.

maddesine göre, Anayasanın birinci bölümünde yer alan temel ilkeler ile ikinci bölümde yer alan haklar ve özgürlüklere ilişkin hükümler ancak arka arkaya iki seçim döneminden sonra, Millet Meclisi üye sayısının üçte ikisinin onayı, halkın referandumla kabulü ve Cumhurbaşkanı'nın yedi gün içerisinde onayı ile değiştirilebilir. Anayasanın diğer maddeleri ise, Millet Meclisi üyelerinin üçte ikisinin onayı, halkın referandumla kabulü ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile değiştirilebilecektir. Aynı maddeye göre, her iki halde Cumhurbaşkanı yedi gün içinde onay vermese dahi, değişiklikler onaylanmış sayılacaktır. Görüldüğü üzere, Irak Anayasası, anayasanın değiştirilmesini oldukça güçleştirmiştir. Anayasanın birinci bölümünde yer alan temel ilkeler ile ikinci bölümdeki haklar ve özgürlüklerin değiştirilmesi ise daha da zorlaştırılmıştır.

Değiştirilemez hükümler içermeyen, ancak temel ilkeler ile hak ve özgürlüklerin değiştirilmesini daha özel ve daha güçleştirici yöntemlere bağlayan Irak Anayasası, anayasa değişikliklerinin denetimi konusunda hiçbir hüküm içermemektedir. Bu durumda Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olup olmadığı sorusu cevaplandırılması gereken önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Irak'ta 2005 Anayasası yürürlüğe girdiği tarihten bugüne kadar hiç değiştirilmediği için Federal Yüksek Mahkemenin konuya ilişkin bir kararı da yoktur. Irak'ta anayasal tartışmalar her zaman gündemde olmakla birlikte, anayasa değişikliklerinin denetimi konusu öğretilerde hemen hemen hiç tartışılmamıştır. Bu konuya ilişkin bilimsel çalışmalar yok denecek kadar azdır.

Öğretilerdeki bir görüşe göre, olağan bir yasanın denetimi ile anayasa değişikliklerinin denetimi arasında çok büyük bir fark yoktur. Kanunların anayasaya uygunluğunun denetlenebildiği bir yerde anayasa değişiklikleri de denetlenebilir. Anayasa mahkemesi, açıkça yetkilendirilmemiş olsa da, anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olduğu kabul edilmelidir. Böyle bir durumda kendisini

yetkili gören anayasa mahkemesi sonuçta geleneksel rolünü oynamış olur. Anayasa, anayasanın değiştirilmesi usulünü düzenlerken, tali kurucu iktidara anayasaya aykırı değişiklik yapma yetkisi tanımış değildir. Anayasayı değiştirme yetkisinin zımni sınırları vardır. Bu sınırlara uyulup uyulmadığının anayasa mahkemesince denetlenmesi gerekir.⁶³ Yazar, Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olduğunu ileri sürerken Hindistan Yüksek Mahkemesinin görüşlerine dayanmaktadır. Yazarın anayasada bir hüküm bulunmamasına rağmen anayasa değişikliklerinin anayasa mahkemesince denetlenebileceğine dair görüşünü güçlendirmek için Hindistan örneğine dayanmasının nedeni anayasa değişikliklerinin denetimi konusunda en radikal tavır alan mahkemelerden birisinin Hindistan Yüksek Mahkemesi olmasıdır. Hindistan Yüksek Mahkemesi, anayasayı değiştirme yetkisinin zımni sınırlarının olduğunu ve bu sınıra uymayan değişikliklerin iptal edilebileceğini söylemektedir. Mahkeme, 1967 tarihli bir kararında temel hakları ihlal eden bir anayasa değişikliğinin anayasal olarak nitelendirilemeyeceğini söylemiştir. Mahkemeye göre, temel hakları ihlal eden ya da ortadan kaldıran her yasanın geçersiz olduğunu hükme bağlayan Anayasanın 13. maddesinin ikinci fıkrası, anayasa değişikliği de bir yasa olduğuna göre anayasa değişiklikleri için de geçerlidir. Dolayısıyla temel hakları ihlal eden anayasa değişiklikleri de geçersizdir. Bu kararı etkisiz kılmak amacıyla yapılan anayasa değişikliği ile 13. maddedeki hükmün anayasa değişikliklerine uygulanmayacağı hükmü getirilmiştir. Anayasa değişikliğinden sonra Yüksek Mahkeme anayasa değişikliklerinin normal bir kanun olmadığı, bu nedenle denetlenemeyeceği yönünde karar vermekle birlikte, anayasa değişikliklerinin denetlenmesine olanak tanıyan yeni bir teori ortaya atmıştır. Buna göre, anayasa değişiklikleri Anayasanın temel yapısını ya da esas özelliklerini ortadan kaldıramaz. Mahkemenin bu

---

⁶³ HASAN Duea, Elkuyd Elresmeye Liteedil Destur ELırak Liaam 2005, Kerbelaa Ünversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kerbelaa 2017, s. 213.

yaklaşımına bir tepki olarak, anayasada değişiklik yapılarak anayasa değişikliklerinin hiçbir mahkeme tarafından hiçbir şekilde denetlenemeyeceği öngörülmüştür. Buna rağmen Yüksek Mahkeme sınırlı bir değiştirme yetkisinin Hindistan Anayasasının temel niteliklerinden birisi olduğu gerekçesiyle yapılan anayasa değişikliğini kısmen iptal etmiştir.⁶⁴ Anayasa değişikliklerinin denetimi yasaklanmış olmasına rağmen anayasa değişikliklerini esas yönünden denetlemeye devam eden, dolayısıyla aktivist bir tutum takınan Hindistan Yüksek Mahkemesinin yaklaşımının benimsenmesi doğru olmaz. Bu nedenle Hindistan örneğinden hareketle Irak'ta anayasa değişikliklerinin esas yönünden denetlenebileceği söylenemez. Yukarıda da ifade edildiği üzere anayasa değişikliklerinin esas bakımından denetimi anayasada açıkça düzenlenmemiş olmakla birlikte, kimi ülkelerde anayasa mahkemeleri içtihat yoluyla kendilerini esas denetimi konusunda yetkili görmüşlerdir. Esas bakımından denetim yapılabileceğini kabul eden mahkemeler bunu ya anayasanın değiştirilemez ilkelerine dayandırmışlar ya da anayasanın temel yapısının değiştirilemeyeceği tezini esas alarak böyle bir denetime kalkışmışlardır. Irak Anayasası, değiştirilemez hükümlere yer vermediğine göre, Federal Yüksek Mahkeme, değiştirilemez hükümleri korumak amacıyla kendini esas yönünden denetim yapmaya yetkili görmesi de mümkün değildir. Bu durumda Federal Yüksek Mahkemenin kendini esas yönünden denetim yapmaya yetkili görebilmesi için ya anayasa üstü normların varlığını kabul etmesi ya da anayasa normları arasında bir hiyerarşi bulunduğunu kabul etmesi gerekir. Daha önce de ifade edildiği gibi, hem anayasa üstülük tezi hem de hiyerarşi tezi teorik olarak kabul edilmesi mümkün olmayan tezlerdir.

Acaba Irak Federal Yüksek Mahkemesi, anayasa değişikliklerini şekil yönünden denetleyebilir mi? Anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi konusunda anayasada açık bir hükmün bulunmaması durumunda

---

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çoban, s. 267 vd.

anayasa mahkemelerinin şekil denetimi yapıp yapamayacağı hususu tartışmalıdır. Bu konuda öğretilerde iki farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre, anayasa değişiklikleri ve kanunlar birbirinden farklı iki işlemdir. Kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemeye yetkili bir anayasa mahkemesi, anayasa değişikliklerini kanun kapsamına sokarak, anayasa değişikliklerini de denetleme yetkisini kendilerinde göremezler. Öğretilerde çoğunluğun benimsediği ikinci görüşe göre, kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimini kabul eden bir ülkede anayasa değişikliğinin şekil yönünden anayasaya uygunluğunu denetlenmesinin kabulünde gariptenecek bir şey yoktur; çünkü anayasa değişiklikleri de biçimsel olarak bir kanundur ve bu nedenle değişikliklerin anayasada belirtilen usul ve şekil kurallarına uygun olarak yapılması gerekir. Anayasayı yapan aslî kurucu iktidar anayasayı değiştirme usulünü belirtmiş ve bu yolla tali kurucu iktidarın anayasayı değiştirme yetkisini sınırlandırmıştır. Kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli olan mahkemenin anayasada açık bir hüküm olmasa dahi, anayasa değişikliklerini anayasada belirtilen usul ve şekle uygunluğu açısından denetleyebileceğini kabul etmek gerekir. Öğretilerdeki baskın görüşü benimseyerek Irak'ta Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini şekil yönünden denetleyebileceğini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Değiştirilemez hükümler içermeyen, ancak temel ilkeler ile hak ve özgürlüklerin değiştirilmesini daha özel ve daha güçleştirici yöntemlere bağlayan Irak Anayasası, anayasa değişikliklerinin denetimi konusunda hiçbir hüküm içermemektedir. Kanunların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisine sahip olan Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini denetleme yetkisine sahip olup olmadığı sorusunun cevabı anayasada bulunmamaktadır. Irak'ta 2005 Anayasası yürürlüğe girdiği tarihten bugüne kadar hiç değiştirilmediği için Federal Yüksek Mahkemenin konuya ilişkin bir kararı da yoktur.

Anayasada bir hükmün bulunmaması durumunda anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminin yapıp yapılamayacağı sorununu şekil ve esas denetimi olmak üzere ikiye ayırarak ele almak gerekir.

Anayasa değişikliklerinin esas yönünden denetiminden söz edilebilmesi için ya anayasa üstü normların varlığının kabul edilmesi gerekir ya da anayasa normları arasında bir hiyerarşi bulunması gerekir. Daha önce de ifade edildiği gibi, hem anayasa üstülük tezi hem de hiyerarşi tezi teorik olarak kabul edilmesi mümkün olmayan tezlerdir. Dolayısıyla Irak Federal Yüksek Mahkemesinin anayasa değişikliklerini esas yönünden denetlemeye yetkili olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Şekil yönünden denetime gelince, anayasa değişikliklerinin anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi konusunda anayasada açık bir hükmün bulunmaması durumunda anayasa mahkemelerinin şekil denetimi yapıp yapamayacağı hususu tartışmalı olmakla birlikte, öğretilerdeki baskın görüş, kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemekle görevli olan mahkemenin anayasada açık bir hüküm olmasa dahi, anayasa değişikliklerini anayasada belirtilen usul ve şekle uygunluğu açısından denetleyebileceği şeklindedir. Biz de bu görüşe katılarak Irak'ta Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini şekil yönünden denetleyebileceğini kabul ediyoruz. Bununla birlikte en sağlıklı çözüm, bir anayasa değişikliği ile Federal Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerini şekil yönünden denetlemeye yetkili olduğunun Anayasada açıkça belirtilmesidir. Böylece hem olası tartışmalar önlenmiş hem de belirsizlik ortadan kaldırılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

ABDULHAKİMOĞULLARI Erdal / BAYKAN Metin, “Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi”, Ankara Barosu Dergisi, 2012/3.

AL-SAEDI Haitham Muhi Radhi, Irak Federal Yüksek Mahkemesi, Çankaya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

ARYAN Basım, Irak Anayasaları’nda Yargı Organı, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

CAN Osman, “Anayasayı Değiştirme İktidarı ve Denetim Sorunu”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 62, Sayı 3, Yıl 2007.

CAN Osman, *Kurucu İktidar*, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.

CARLOS Bernal, Unconstitutional Constitutional Amendments in The Case of Columbia, International Journals of Constitutional law, Volume 11, Issue 2, 2013.

ÇAĞLAR Bakır, “Parlamentolar ve Anayasa Mahkemeleri: Teori ve Pratikte Anayasa Yargısının Sınırları Problemi”, Anayasa Yargısı, Cilt 3, Yıl 1986.

ÇOBAN Ali Rıza, Anayasayı Değiştirme Yetkisi: Sınırları ve Denetimi, Adalet Yayınları, Ankara 2011.

ELŞİNAVİ, Veleed Elrikabe Elkezaiye ala Elteedilat Eldesturiye, Dar Elfikir Elerebi, Mısır, 2013.

ELZAMİLİ Sacid Muhammed, Elrikabe Ala Düstüriyet Elkavanin Fi Elirak Fi Zil Düsür Am 2005 Eldaim, Mukayeseli Kanun Dergisi’nde yazılan bir makale, Bağdat, Yıl 2009.

ERDOĞAN Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2005.

EROĞUL Cem, Anayasayı Değiştirme Sorunu, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.

GÖZLER Kemal, Judicial Review of Constitutional Amendments, Ekin Press.

İstanbul, 2008.

GÖZLER Kemal, Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, Cilt 1, Ekin Yayınevi, Haziran 2011.

GÖZLER Kemal, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, 10. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa 2018.

GÖZLER Kemal, Kurucu İktidar, Ekin Yayınevi, Bursa 1998.

HAKYEMEZ Yusuf Şevki, Anayasa Mahkemesinin Yargısal Aktivizmi ve İnsan Hakları Anlayışı, Yetkin Yayınları, Ankara 2009.

HARB Tarık, EL Düstur Eliraki 2005 Fi Buhus ve Makalat, 1. Baskı, Bağdat 2007.

HASAN Duea, Elkuyd Elresmeye Liteedil Destur ELırak Liaam 2005, Kerbelaa Ünvirsitei, Yüksek Lisans Tezi, Kerbelaa 2017.

KULAK Sercan Coşkun, “Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi”, TBB Dergisi, Sayı 87, 2010.

NACİ Mekki, EL Mahkeme Elittihadiye Elulya Fi Elırak, Dar Elziya Yayınevi, 1.Baskı, Necef 2007.

NEGİ Mohita, Judicial Review in India, 10-3-2016, Web site: <https://www.yourarticlelibrary.com>

ONAR Erdal, 1982 Anayasasında Anayasayı Değişirme Sorunu, Ankara 1993.

ÖZBUDUN Ergun, Anayasalcılık ve Demokrasi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

ÖZBUDUN Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Gözden Geçirilmiş 17. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara-2017.

ÖZBUDUN Ergun, “Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi”, **Zaman**

Gazetesi, 8 Mayıs 2008.

ROZNAÏ Yaniv and YOLCU Serkan, An unconstitutional Constitutional amendment The Turkish perspective, Oxford Journals, Vol. 10, No. 1, 2012.

TURHAN Mehmet, "Halk Egemenliği ve Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi", Liberal Düşünce, Cilt 15, Sayı 57 - 58, Kış - Bahar 2010.

WARREN Michelsen, The Supreme court and Judicial Review, 10-3-2016,
Web site: [http // Constitutionality. Us](http://Constitutionality.Us)